

Να ξεχάσουμε τον Τρίτο Κόσμο;

Ζακύν Πρυνεντύ*

Αυτό που λίγο πολύ ονομάζαμε συμβατικά «Κοινωνιολογία της ανάπτυξης» (ή «της υπανάπτυξης») έχει πια όλο και λιγότερους οπαδούς. Αφού βρέθηκε στο ζενίθ κατά τη δεκαετία του '60 στην Ευρώπη, αυτός ο κλάδος της επιστήμης μας (ή μάλλον αυτή η διεπιστημονική μελέτη γύρω από το συγκλονιστικό θέμα του αγώνα κατά της φτώχειας στον κόσμο της οποίας ο διεπιστημονικός ακριβώς χαρακτήρας εξηγεί αναμφισβήτητα ένα μέρος της απήχησής του την εποχή εκείνη), γνωρίζει εδώ και μερικά χρόνια μια πτώση ενδιαφέροντος ανάλογη με τον τεράστιο ενθουσιασμό τον οποίο κάποτε προξενούσε. Φαίνεται λοιπόν ότι οι «επιστήμες της υπανάπτυξης» μπήκαν λοιπόν στην φάση του ναδίρ. Αλλά είναι άραγε τόσο σίγουρο ότι από εδώ και στο εξής οι επιστήμες αυτές δεν έχουν κανένα άλλο λόγο να αρθρώσουν πάνω στην εξέλιξη του κόσμου; Αυτό δεν είναι καθόλου βέβαιο. Και θα ήταν λάθος να αφήσουμε το πεδίο ελεύθερο στις καθαρά οικονομιστικές προσεγγίσεις του φιλελευθερισμού αν θέλουμε να γίνει κατανοητό αυτό το πολύπλοκο, πολύμορφο φαινόμενο της ανάπτυξης, το οποίο δύσκολα εξηγείται με τους αριθμούς και μόνον.

Για την εγκατάλειψη σχεδόν της μελέτης του φαινομένου αυτού υπάρχουν αιτίες που σχετίζονται με τα λάθη που διαπράχθηκαν στα πλαίσια θεωρητικών προσεγγίσεων οι οποίες συχνά παρουσιάζονται ως οριστικές εξηγήσεις, ως σχήματα πρόβλεψης, ως πρότυπα προς εφαρμογή και τέλος ως λύσεις. Έτσι, οι μελέτες πάνω στην ανάπτυξη έχουν δυσφημισθεί εν μέρει λόγω του ότι συχνότατα συντηρούν αυταπάτες παρά τις σημαντικές συνει-

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

σφοδρές των σχετικών επιστημών. Το λάθος ήταν ότι πολλές φορές εθεωρείτο ότι υπάρχει ένας μόνον κύριος παράγων της ανάπτυξης, όπως ακριβώς και οι αναλυτές του καπιταλισμού είχαν προσπαθήσει να καταδείξουν τονίζοντας έτσι για παράδειγμα, την σημασία της πρωταρχικής συσσώρευσης και των παραγωγικών δυνάμεων (Marx), της νοοτροπίας (Weber) ή της αγροτικής επανάστασης (Bairoch)¹.

Κάτω από αυτή την πληθώρα «οικονομικών προτύπων» της ανάπτυξης που ήταν αμέτρητα κατά τη δεκαετία του '60, υποδηλώνονταν η ιδέα (που έχαιρε σχεδόν γενικής αποδοχής) ότι ο οικονομικός παράγων καθορίζει τον πολιτικό, ότι δηλαδή θα αρκούσε είτε να αφήσουμε παντού ελεύθερους τους νόμους της αγοράς (φιλελεύθερο μοντέλο), είτε οι χώρες του Τρίτου Κόσμου να απελευθερωθούν από την ιμπεριαλιστική κηδεμονία και εκμετάλλευση (μαρξιστικό πρότυπο) για να μπουν στη χρυσή οδό της ανάπτυξης. Το ουσιώδες λάθος ήταν η πεποίθηση ότι ο όρος «ανάπτυξη» δεν αφορούσε παρά μόνο τον τεχνικο-οικονομικό πόλο του μοντερνισμού, ότι ανάπτυξη και αύξηση των οικονομικών δεικτών ήταν συνώνυμα και ότι στο εξής το πρόβλημα όφειλε να απασχολεί τους οικονομολόγους και μόνον, ενώ οι κοινωνιολόγοι θα μπορούσαν ενδεχομένως να προσκομίζουν μόνο κάποιες πληροφορίες πάνω στις διάφορες δυσκολίες προσαρμογής των «καθυστερημένων» νοοτροπιών και λαών στην αναπόφευκτη «νέα τάξη».

Η κατάρρευση επίσης της μαρξιστικής σκέψης (αυτής τουλάχιστον που επικαλούνταν τα λεγόμενα σοσιαλιστικά κράτη κυρίως στην Ανατολική Ευρώπη) συμπαρασύρει στην πτώση του την «τριτοκοσμική» προσέγγιση που συχνότατα ταυτιζόταν μαζί της. Κι έπειτα πρέπει βέβαια να προσθέσουμε ότι η εξέλιξη του Τρίτου Κόσμου, η συνέχιση –ακόμη και η χειροτέρευση– της κατάστασης στις πιο πολλές από αυτές τις χώρες η οποία αντανάκλα την παταγώδη αποτυχία των διαφόρων στρατηγικών ανάπτυξης που υποτίθεται ότι τέθηκαν σε εφαρμογή σε πολλές από αυτές, ερμηνεύεται από αρκετούς ως θρίαμβος της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης. Από την άλλη πλευρά, οι εξεγέρσεις που έγιναν σε ένα σημαντικό αριθμό «αναπτυσσόμενων χωρών» εναντίον αυτής ακριβώς της φιλελεύθερης σκέψης, δεν γίνονται πια στο όνομα ενός αριστερού ιδεώδους, αλλά εμπνέονται όλο και περισσότερο από τη θρησκευτική αδιαλλαξία. Αν λοιπόν ήταν σχετικά εύκολο για τον στρατευμένο διανοούμενο της δεκαετίας του '60 να επιλέξει, για παράδειγμα, ανάμεσα στην Κούβα και τις Ηνωμένες Πολιτείες, πώς θα είναι πια δυνατόν να μη διστάζει

μπροστά στο δίλημμα Ηνωμένες Πολιτείες ή ιρανικός θρησκευτικός φανατισμός; Πώς δεν θα έφτανε στο σημείο να υποκαταστήσει την «τριτοκοσμική» αντίληψη ενός υπανάπτυκτου Νότου που τον εκμεταλλεύεται με μία εικόνα ενός συνόλου αντιδραστικών και αντιδημοκρατικών χωρών, αυτή των «νέων βαρβάρων»²;

Όλα αυτά όμως δεν θα έπρεπε να μας κάνουν να ξεχνάμε ότι το πρόβλημα της υπανάπτυξης εξακολουθεί να είναι ένα από τα κρισιμότερα ίσως της εποχής μας. Θα κάναμε μεγάλο λάθος αν αδιαφορούσαμε για τον Τρίτο Κόσμο, τη στιγμή μάλιστα που μερικοί θεωρούν δικαίως τη δεκαετία του '80 ως αυτή «της παγκόσμιας αύξησης της φτώχειας»³ και εφόσον επιπλέον η κατάσταση αυτή κατά τη δεκαετία του '90 παρουσιάζει και νέα χειροτέρευση.

Αν μίλησα προηγουμένως για «διεπιστημονικότητα», είναι διότι τα πολύπλοκα προβλήματα απαιτούν πολύπλοκες προσεγγίσεις. Θα ήταν βέβαια παράλογο η οικονομική προσέγγιση να μην έχει το προβάδισμα, αφού πρόκειται για θέματα βιοτικού επιπέδου. Όμως δεν θα έπρεπε να συγχέεται η «αύξηση των οικονομικών μεγεθών» με την «ανάπτυξη»: η πρώτη είναι καθαρά σωρευτικό φαινόμενο, ενώ η δεύτερη πολύμορφο. Όπως δεν θα έπρεπε βέβαια να ταυτίζουμε τον «εκσυγχρονισμό» με την «ανάπτυξη». Κανείς δεν αγνοεί πλέον ότι στον τομέα της ανάπτυξης το περίφημο ΑΕΠ έχει ελάχιστη σημασία. Αυτή η διαπίστωση άλλωστε οδήγησε το PNUD (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη) να εισαγάγει ένα «δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης» που λαμβάνει υπόψη και άλλες παραμέτρους πλην των καθαρά οικονομικών (όπως την αναμενόμενη διάρκεια ζωής, τον αναλφαριθμητισμό και την αγοραστική δύναμη), καθώς και ένα «δείκτη ανθρώπινης ελευθερίας», αφού επιτέλους έγινε κατανοητό ότι είναι αδύνατο να διαχωριστεί η οικονομική σφαίρα από την πολιτική και την κοινωνική. Δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε με καλύτερο τρόπο το γεγονός ότι το φαινόμενο της υπανάπτυξης πολύ απέχει από το να μπορεί να υπολογιστεί με βάση τα οικονομετρικά στοιχεία και μόνο.

Θεωρώ εξάλλου ότι, σχετικά με το θέμα της ανάπτυξης, ο πιο καρποφόρος στοχασμός θα όφειλε να υιοθετήσει την άποψη της λεγόμενης «σχετικιστικής παγκοσμιότητας»⁴. Ενώ δηλαδή ότι μου φαίνεται εντελώς εσφαλμένο να συγχέουμε, όπως κάναμε μέχρι σχετικά πρόσφατα, τον εκσυγχρονισμό των χωρών του Τρίτου Κόσμου με τη μετατροπή τους σε δυτικές κοινωνίες, την ιστορικότητα με την ενσωμάτωση στην αγορά, στην επιστήμη και στο γραφειοκρατικό Κράτος-Έθνος. Αυτό που συμβατικά ονο-

μάζουμε ανάπτυξη αν δεν θέλουμε να το περιορίσουμε στην αύξηση των δεικτών της οικονομίας, η οποία δεν αποτελεί παρά μόνον ένα στοιχείο της, είναι ένα πολιτιστικό φαινόμενο και επομένως ειδικό και μοναδικό (πράγμα το οποίο σημαίνει ότι δεν υπάρχει και ότι δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρχει πουθενά «πρότυπο» ανάπτυξης). Πρόκειται βέβαια εδώ για ένα φαινόμενο προερχόμενο από παγκόσμιες αρχές από τις οποίες εξαρτώνται όλες οι κοινωνίες.

Ωστόσο είναι οπωσδήποτε εξίσου λανθασμένη η ιδέα σύμφωνα με την οποία οι διάφορες πολιτιστικές επιλογές των ανά τον κόσμο κοινωνιών είναι αναγκαστικά οι καλύτερες, οι πιο καλά προσαρμοσμένες στο περιβάλλον τους και οι πιο ορθολογικές⁵. Αν τίποτα λοιπόν δεν μας επιτρέπει τον ισχυρισμό ότι ο σημερινός δυτικός πολιτισμός μας είναι υποχρεωτικά η καλύτερη δυνατή μορφή πολιτισμού –ακόμα και όταν αφορά αποκλειστικά και μόνον τις χώρες όπου αυτός έχει αναπτυχθεί και επεκταθεί– επίσης τίποτα δεν μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι οι «άλλοι» πολιτισμοί (ας τους αποκαλέσουμε συμβατικά «παραδοσιακούς») θα ήταν και αυτοί το αποτέλεσμα της καλύτερης δυνατής εκμετάλλευσης του χώρου μέσα στον οποίο αναπτύχθηκαν. Και αυτό το αναφέρουμε για να τονίσουμε πόσο αναγκαίο φαίνεται να μην πέσουμε στην αντίθετη παγίδα της «πολιτιστικής ιεράρχησης» και να μην γίνουμε «άφρονες οπαδοί των θεωριών περί πολιτιστικής αυθεντικότητας» και περί «επιστροφής στις προγονικές αξίες», στις οποίες έχουν συχνά ιδιαίτερη αδυναμία οι κάθε λογής δικτάτορες.

Όμως, παρά το γεγονός ότι καμία κοινωνία δεν μπορεί να κόψει ατιμωρητί τις γέφυρες με τις άλλες και να περιχαρακωθεί γύρω από τον εαυτό της και παρά το γεγονός ότι πρέπει να ανοίξει τις πύλες της στην ελεύθερη κυκλοφορία ιδεών και αγαθών, είναι εξίσου αληθές ότι κάθε κοινωνία πρέπει να εξακολουθήσει να κατέχει δικά της μορφώματα που την αντιπροσωπεύουν και της προσδίνουν μία ταυτότητα. Κι αν αυτό λείπει, δεν πρόκειται πλέον για μία διαδικασία αφομοίωσης-εμπλουτισμού, αλλά για την εξαφάνιση της κοινωνίας αυτής λόγω απώλειας της ιστορίας. Η εισαγωγή νέων γνώσεων, νέων τεχνολογιών και πρακτικών στην παραγωγή, σημαίνει επίσης και εισαγωγή νέων αξιών και συνεπάγεται αναπόφευκτα ανατροπές των κοινωνικών σχέσεων και των αξιολογικών συστημάτων.

Όταν εμφανίζεται για πρώτη φορά η λέξη Τρίτος Κόσμος⁶, σε αναλογία με την Τρίτη Τάξη της τριλογίας του αββά Sieyes (1789), αντιπροσωπεύει περίπου τα 3/4 της ανθρωπότητας τα

οποία έχουν αποκλεισθεί από τη διανομή του πλούτου. Υπάρχουν βέβαια και «ανταγωνίστριες» ονομασίες: π.χ. «προλεταριακά έθνη», όρος που εφεύρε ο Τογνβее και ο οποίος υπογραμμίζει την αποικιοκρατική εκμετάλλευση. Υπάρχει επίσης η ονομασία «υπανάπτυκτες χώρες», που υπονοεί ότι τα κριτήρια της ανάπτυξης μπορούν να οριστούν με κάθε σαφήνεια. Συγχρόνως ο όρος «χώρες καθ' οδόν προς την ανάπτυξη» (που συμπύσσεται, σήμερα, σε «αναπτυσσόμενες χώρες») αποτελεί μία αισιόδοξη, κατεσφαλμένη φόρμουλα αφού το χάσμα ανάμεσα σε φτωχές και πλούσιες χώρες, δεν παύει να αυξάνει ενώ ο όρος «περιφέρεια» (σε αντίθεση με το «κέντρο») χρησιμοποιείται από ορισμένους μαρξιστές οικονομολόγους (Wallerstein Gunter Franck, Samir Amin) και τονίζει την ύπαρξη καθεστώτος εξάρτησης από τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Υπάρχει επίσης ο όρος «χώρες προς αναδόμηση», τον οποίο πρότεινε ο Francois Partant και που παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι υπογραμμίζει την ανάγκη μιας αναθεώρησης του σχήματος της ανάπτυξης... Αλλά καμία από τις ονομασίες αυτές δεν έγινε τόσο πρόθυμα αποδεκτή, δεν χρησιμοποιήθηκε τόσο πολύ, δεν υιοθετήθηκε τόσο από την αριστερά όσο και από τη δεξιά, τόσο στη Δύση όσο και στον Τρίτο Κόσμο, όσο ο όρος «Τρίτος Κόσμος».

1. Γιατί η υπανάπτυξη: ιδέες για κάθε χρήση

Όπως και να έχουν τα πράγματα, για νομικούς και οικονομολόγους, ο Τρίτος Κόσμος περιορίζεται σε λίστες ανομοιογενών χωρών οι οποίες από την Ρουάντα, την Άνω Βόλτα, το Μπουρούντι, το Μπανγκλαντές με το χαμηλότερο κατά κεφαλή ΑΕΠ (67 δολλάρια περίπου) φθάνουν στο Κουβέιτ όπου το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι το υψηλότερο στον κόσμο (24.000 δολλάρια περίπου), περνώντας από τους γνωστούς «δράκοντες της Ασίας», αυτούς τους τρομερούς σε ορισμένους οικονομικούς τομείς, ανταγωνιστές της Δύσης. Αν μάλιστα προσθέσουμε ότι ανάμεσα στις λεγόμενες χώρες του «Τρίτου Κόσμου» μερικές απηλλάγησαν μόλις πρόσφατα από την αποικιοκρατία, ενώ άλλες δεν γνώρισαν ποτέ ξένη κατοχή και ότι βρίσκονται διεσπαρμένες στην Ασία, Αφρική, Νότιο και Κεντρική Αμερική και Ωκεανία, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα πραγματικό μωσαϊκό χωρών. Το γεγονός αυτό οδήγησε μερικούς στην ονομασία: οι Τρίτοι Κόσμοι. Αλλά ας μην περιπλέκουμε χωρίς λόγο τα πράγματα και ας αρκεστούμε στην καθιερωμένη έκφραση.

Οι ιδέες σχετικά με τον Τρίτο Κόσμο είναι ποικίλες, διαφορετικές και υπόκεινται σε πολεμικές χωρίς όρια, αφού οι εξηγήσεις που προσπαθούν να περιγράψουν τις αιτίες της υπανάπτυξης αυτών των περιοχών είναι πολυάριθμες. Ας τις πάρουμε σύντομα με τη σειρά. Και πρώτ' απ' όλα πρόκειται άραγε πράγματι, όπως συχνά ισχυρίζονται μερικοί, για χώρες «εκ φύσεως φτωχές»;

Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία συνήθη εξήγηση, η οποία όμως προσκρούει σε τόσα αντίθετα παραδείγματα, ώστε δεν εξηγεί τίποτα. Αν η Ιαπωνία ήταν φτωχή θα λέγαμε ότι πρόκειται για ένα αρχιπέλαγος απομακρυσμένο από την ασιατική ήπειρο, με γη γενικά άγονη, που διαθέτει λίγα μεταλλεύματα, χωρίς πετρέλαιο και με πολύ μεγάλο πληθυσμό: φυσικές συνθήκες, επομένως, εντελώς αντίξοες. Όμως η Ιαπωνία είναι πλούσια.

Όταν αναρωτιώμαστε για τις αιτίες της υπανάπτυξης, πολλοί είναι αυτοί που ισχυρίζονται ότι το κύριο εμπόδιο είναι ο ξέφρενος ρυθμός της δημογραφικής ανάπτυξης – «η δημογραφική έκρηξη». Και πρόκειται βέβαια για σημαντικό παράγοντα. Είναι αλήθεια ότι οι πρόοδοι της ιατρικής και της υγιεινής που εισήχθησαν από τη Δύση (εμβολιασμοί, βελτίωση των συνθηκών υγιεινής), οδήγησαν σε μία απότομη πτώση των ποσοστών θνησιμότητας, ενώ παράλληλα οι πολιτιστικές και κοινωνικές πρακτικές δεν άλλαξαν (ή άλλαξαν προς το χειρότερο λόγω της εξόδου των αγροτών προς τις τενεκεδουπόλεις) και επομένως τα ποσοστά γεννητικότητας παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα.

Έτσι άνθισε με την επιτυχία που ξέρουμε η αντίληψη ότι ο έλεγχος των γεννήσεων αντιπροσωπεύει, αν όχι τη μόνη λύση, τουλάχιστον μία προϋπόθεση της «ανάπτυξης». Είναι βέβαια αλήθεια ότι σε ένα σημαντικό αριθμό χωρών του Τρίτου Κόσμου ο πληθυσμός αυξήθηκε πιο γρήγορα απ' ό,τι η παραγωγή τροφίμων. Εκτός όμως από το γεγονός ότι αυτό το πρότυπο ελέγχου των γεννήσεων δεν μπορεί να εφαρμοστεί παντού, φαίνεται ότι το σημαντικότερο πρόβλημα είναι κυρίως η απουσία μιας δίκαιης κατανομής του πλούτου. Οι τέσσερις χώρες της Ασίας (της ηπείρου με τον μεγαλύτερο πληθυσμό στον κόσμο) οι οποίες καταφέρνουν να τρέφουν αξιοπρεπώς τον πληθυσμό τους, είναι η Κίνα, η Νότιος Κορέα, η Ταϊουάν και το Βόρειο Βιετνάμ. Κι όμως πρόκειται για τις χώρες που παρουσιάζουν τον μικρότερο αριθμό εκταρίων ανά κάτοικο. Στην πραγματικότητα λοιπόν η δομή του καθεστώτος της εγγείου ιδιοκτησίας παίζει πιο σημαντικό ρόλο από την πυκνότητα του πληθυσμού.

Άλλωστε, τα προγράμματα περιορισμού των γεννήσεων, που συχνά είναι πολύ δαπανηρά, καταλήγουν τις περισσότερες φο-

ρές σε αποτυχία. Πράγματι, εκεί όπου τα εισοδήματα είναι πολύ χαμηλά, το παιδί αποτελεί ένα εντελώς απαραίτητο στοιχείο πλούτου. Δεν υπάρχει επομένως κανένας παραλογισμός στο να κάνει κανείς στις κοινωνίες αυτές πολλά παιδιά, ενώ ταυτόχρονα οι δείκτες της φτώχειας αυξάνουν. Και πρέπει σ' όλ' αυτά να προσθέσουμε και την προτίμηση που υπάρχει μερικές φορές για άρρενες απογόνους, η οποία οδηγεί σε αύξηση των γεννήσεων. Αυτό που επέτρεψε στην Ταϊουάν και τη Νότιο Κορέα να μειώσουν τα ποσοστά γεννήσεων ήταν στην πραγματικότητα οι αποτελεσματικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις και η αύξηση του εισοδήματος των κατοίκων. Και στη Δύση, εξάλλου, τα ποσοστά δημογραφικής αύξησης μήπως δεν άρχισαν να μειώνονται παρά μόνον όταν οι χώρες αυτές έφθασαν σ' ένα στάδιο σχετικής αφθονίας και σε ένα κάποιο ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο των πληθυσμών τους;

Αυτό άλλωστε που ανησυχεί πρώτ' απ' όλα τους κύριους υπεύθυνους των μεγάλων διεθνών οργανισμών είναι το πρόβλημα του μορφωτικού επιπέδου των λαών του Τρίτου Κόσμου. Πράγματι, κατά τη δεκαετία του '80, πενήντα περίπου χώρες μείωσαν θεαματικά το μέρος του προϋπολογισμού που ήταν αφιερωμένο στην εκπαίδευση. Όμως, σύμφωνα με τη UNISEF, «η ανικανότητα μιας χώρας να επενδύσει επαρκώς στην εκπαίδευση εμποδίζει όλες τις προσπάθειές της για ανάπτυξη» και «υπάρχει μία σχέση αιτίου και αιτιατού ανάμεσα στην εκπαίδευση αφενός και την καλύτερη υγεία, την καλύτερη διατροφή, τα υψηλότερα επίπεδα παιδικής επιβίωσης και την χαμηλότερη γεννητικότητα αφετέρου»⁷. Μία αναφορά της UNISEF, η οποία δημοσιεύθηκε το Δεκέμβριο του 1990 και αφορούσε την κατάσταση των παιδιών στον κόσμο, σημείωνε ότι 40.000 παιδιά κάτω των πέντε ετών πεθαίνουν κάθε μέρα λόγω υποσιτισμού και συνηθισμένων ασθενειών ενώ 100 εκατομμύρια παιδιά ηλικίας 6-11 ετών δεν πηγαίνουν στο σχολείο⁸. Μία ίσως πολύ πιο απτή αιτία –όπως το αποδεικνύουν καθαρά οι ενδημικοί και κυρίως οι περιοδικοί λιμοί– παίζει αναμφισβήτητα ένα σημαντικό ρόλο στην κατάσταση αυτών των χωρών: η απουσία στις περισσότερες περιπτώσεις αυτάρκειας στον τομέα της διατροφής.

Η κρίση της αγροτικής παραγωγής, που αφορούσε κυρίως τα τρόφιμα είναι τη στιγμή αυτή ένα κραυγαλέο πρόβλημα που παίρνει, π.χ. στην Αφρική, διαστάσεις καταστροφής με τον πολλαπλασιασμό των λιμών. Είναι αλήθεια ότι στην ήπειρο αυτή η γη είναι συχνά άγονη και ότι οι φυσικές καταστροφές (ξηρασία, επιδρομές ακρίδων κ.τ.λ.) ενδημούν περισσότερο από αλλού. Αλλά,

όπως βεβαίως αναφορά της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1986, αυτό το οποίο κυρίως λείπει, είναι η εξωτερική στήριξη, παρόλο που το μικρό μέγεθος της βοήθειας είναι ίσως λιγότερο υπεύθυνο για το πρόβλημα απ' ό,τι η ίδια η δομή της.

Το κυριότερο όμως πρόβλημα είναι ότι οι χώρες αυτές δεν θα μπορούσαν στο εξής να στηρίζονται τόσο συστηματικά στην παγκόσμια παραγωγή δημητριακών, η οποία αν και πολλαπλασιάστηκε επί 2,6 μεταξύ του 1950 και του 1984, άρχισε τώρα να μειώνεται. Παράλληλα, ο παγκόσμιος πληθυσμός δεν έπαυσε να αυξάνει, ενώ ταυτόχρονα οι νέες προοπτικές βιομηχανικών χρήσεων των δημητριακών θα κάνουν τα τελευταία να είναι πολύ λιγότερο διαθέσιμα.

Η γεωργία του Τρίτου Κόσμου χαρακτηρίζεται συχνά ως «δυσδική». Από την μία πλευρά αποτελεί μία παραδοσιακή γεωργία, στραμμένη προς την παραγωγή τροφίμων και την τοπική κατανάλωση. Από την άλλη υπάρχει η σύγχρονη εκτεταμένη εκμετάλλευση, στραμμένη προς τις εξαγωγές. Η πρώτη όμως, υφιστάμενη τον ανταγωνισμό των φθηνών εισαγωγών που προέρχονται από την παγκόσμια αγορά καθώς επίσης και των δωρεών, θυσιάζεται για χάρη της δεύτερης που είναι πηγή συναλλάγματος. Φαίνεται λοιπόν ότι μόνο ένα σύστημα τιμών οι οποίες εξασφαλίζονται κατά την παραγωγή (παρόμοιο με αυτό που θεσπίστηκε από την ΕΟΚ εδώ και πάνω από τριάντα χρόνια) καθώς και μία προστασία στα σύνορα, θα μπορούσαν να επιτρέψουν στους αγρότες του Τρίτου Κόσμου να επιβιώσουν και να επιτύχουν την αυτάρκεια στη διατροφή.

Βέβαια, η αυτάρκεια αυτή στη διατροφή δεν πρέπει να γίνει δόγμα. Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου αυτή εξασφαλίζεται, η πείνα μπορεί να εξακολουθεί να αποτελεί μία μάστιγα σε λανθάνουσα κατάσταση όταν συγχρόνως απουσιάζει κάθε ικανοποιητική πολιτική ανακατανομής των εισοδημάτων. Έτσι η Βραζιλία – δεύτερη χώρα στον κόσμο στις εξαγωγές τροφίμων! – παρουσιάζει ποσοστό υποσιτιζόμενων της τάξης του 40%. Δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα που να υπογραμμίζει πόσο η πείνα είναι σήμερα – σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου όπως και στις λεγόμενες εύπορες χώρες μας – θέμα εισοδημάτων. Αν αληθεύει άλλωστε ότι η αύξηση των εισαγωγών δημητριακών είναι γενικά, σημάδι κακής οικονομικής υγείας (όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το Μπανγκλαντές ή την Αφρική), «μία τέτοια αύξηση μπορεί να είναι ακόμη και ένδειξη ανάπτυξης»⁹. Παρόλ' αυτά, η αυτάρκεια στα τρόφιμα παραμένει επιθυμητή και αναγκαία. Επιτρέπει να απελευθερωθούν συναλλαγματικά αποθέματα ώστε να ει-

σαχθούν προϊόντα που είναι αδύνατον να παραχθούν και έτσι να μειωθεί η χρέωση. Πρέπει όμως να είμαστε κάπως επιφυλακτικοί ως προς την εξαιρετικά υψηλή ανάπτυξη της καλλιέργειας προϊόντων που προορίζονται για τις εξαγωγές γιατί «αποσπούν από τις καλλιέργειες που αποσκοπούν στη διατροφή τις πιο εύφορες γαίες, το πιο ικανό εργατικό δυναμικό»¹⁰.

Άλλωστε, η αύξηση της τοπικής παραγωγής προϊόντων διατροφής επιτρέπει να επεκταθεί η αγορά εργασίας. Η αυτάρκεια τέλος σε τρόφιμα κάνει δυνατή τη δημιουργία αποθεμάτων που επιτρέπουν στις κυβερνήσεις να έχουν περιθώριο χειρισμών σε περίπτωση κακής συγκομιδής. Ορισμένοι θεωρούν μάλιστα την προτεραιότητα στην γεωργία ως επιβεβαίωση της «εθνικής απελευθέρωσης» και πιστεύουν ότι «πρέπει τα περιορισμένα έσοδα του Κράτους να αφιερωθούν στον τομέα όπου η σχέση κεφαλαίου-προϊόντος είναι η πιο ευνοϊκή»¹¹.

Είναι λοιπόν τουλάχιστον εκπληκτικό το ότι ορισμένοι υπεύθυνοι για την βοήθεια στον Τρίτο Κόσμο έφτασαν στο σημείο να θλιβονται που ορισμένες χώρες ενθάρρυναν τους χωρικούς τους «μέσω μιας εσφαλμένης πολιτικής εισαγωγών» να αναδιπλωθούν στην γεωργία για τα προς το ζην και να χαρακτηρίσουν αυτή την επιστροφή ως «διεργασία που κάνει τον αγροτικό κόσμο πιο φτωχό»¹². Γνωρίζουμε όμως πολύ καλά ότι πρέπει αντίθετα να μας προκαλεί θλίψη η εγκατάλειψη παραγωγής των προϊόντων διατροφής εις όφελος των γεωργικών προϊόντων για εξαγωγή. Πρέπει μάλιστα να μας γίνει πεποίθηση ότι «τους λαούς του Τρίτου Κόσμου πρέπει να τους θρέψουν οι αγρότες του Τρίτου Κόσμου»¹³. Είναι αλήθεια βέβαια ότι το άρθρο στο οποίο αναφέρομαι παραπάνω τιτλοφορείται «Περισσότερες ανταλλαγές, λιγότερη φτώχεια» και βρίσκεται στα πλαίσια της ιδεολογίας της ανάπτυξης μέσω της ενσωμάτωσης των οικονομιών στην παγκόσμια αγορά. Και πράγματι, η κυρίαρχη τάση στους διεθνείς οργανισμούς που αποσκοπούν να βοηθήσουν την ανάπτυξη είναι σήμερα το σλόγκαν «trade not aid».

Ένα άλλο επιχείρημα του οποίου γίνεται επίκληση για να εξηγηθεί η στασιμότητα του Τρίτου Κόσμου είναι η *μορφή καθυστέρησης των θεσμών και των νοοτροπιών*. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία οπτική βασισμένη στις αξίες της Δύσης αφού οι έννοιες της προόδου και της καθυστέρησης δεν χρησιμεύουν παρά στο να εξηγήσουν –ακόμη και να δικαιώσουν– την εξαιρετικά άνιση κατανομή που πλούτου ανάμεσα σε αλληλεξαρτώμενα έθνη. Αυτό σημαίνει ότι προϋποθέτει κανείς την ύπαρξη ενός παγκόσμιου προτύπου ανάπτυξης και ότι ως μοναδική εναλλακτική

λύση αποδέχεται το δίλημμα: αφομοίωση προς τα οικονομικά και τεχνολογικά προσφερόμενα του «δυτικού πολιτισμού» ή εξαφάνιση.

Βέβαια υπάρχει η Ιαπωνία. Αυτό το μυθικό παράδειγμα που τόσο μας βολεύει να αναφέρουμε, αυτή η εγγύηση του ορθού δρόμου που πρέπει να ακολουθηθεί και που είναι τόσο πολύτιμο ώστε αν δεν υπήρχε θα έπρεπε να το εφεύρουμε. Και πράγματι, πρόκειται για επιτυχημένο μοντέλο συγκριτισμού. Το οποίο όμως «πέτυχε» σε μια ιδιαίτερη εποχή και υπό συνθήκες όχι λιγότερο ιδιαίτερες. Η «Επανάσταση του Meiji» του 1847-48, η οποία σημαίνει την έλευση της σύγχρονης Ιαπωνίας στο προσκήνιο, του ενοποιημένου και σύγχρονου αυτού κράτους-έθνους, κατάφερε να στηριχτεί τόσο στις παραδοσιακές αξίες –έτσι ο κομφουκιανισμός έγινε εθνική ιδεολογία¹⁴– όσο και στο βαθειά μελετημένο δανεισμό των πιο αποτελεσματικών ξένων συστημάτων της εποχής¹⁵. Είναι γνωστό ότι η σύγχρονη αναπτυσσόμενη Ιαπωνία είναι ο καρπός της σύνδεσης του ιαπωνικού πνεύματος και της δυτικής τεχνολογίας. Είναι ανάγκη άραγε να υπογραμμίσουμε σε ποιο βαθμό έχουμε εδώ να κάνουμε με μία εξαίρεση και ότι στο τέλος του 20ου αιώνα καμία χώρα του Τρίτου Κόσμου δεν φαίνεται ικανή να παραγματοποιήσει ξανά το «ιαπωνικό θαύμα», ούτε κι αυτοί ακόμη οι περίφημοι «δράκοντες της Ασίας»; Εν πάσει περιπτώσει το όνειρο αυτό αποκλείεται για την συντριπτική πλειοψηφία των χωρών του Τρίτου Κόσμου οι οποίες, αν κανείς λάβει υπόψη την ένταξή τους στην παγκόσμια οικονομία, δεν θα μπορέσουν ποτέ να επιτύχουν το επίπεδο ανάπτυξης κάποιων χωρών που συχνά αναφέρονται ως πρότυπα για λόγους πάντα αυστηρά χρηματικούς και οικονομικούς¹⁶.

Η έννοια «καθυστερημένη κοινωνία» δεν έχει πράγματι νόημα παρά μόνον εάν χρησιμοποιήσουμε ως σημείο και πρότυπο αναφοράς τις δυτικές κοινωνίες. Από εκεί και πέρα μπορούμε δικαίως να μιλάμε για ένα σύνολο στοιχειωδών και ήκιστα επιστημονικών γνώσεων, δηλαδή για αβάσιμες δοξασίες. Αλλά ας κατανοήσουμε καλά ότι δεν πρόκειται παρά για *αξιολογικές κρίσεις*. Όπως υπογραμμίζει ο Serge Latouche, «η ανάπτυξη είναι πρώτ' απ' όλα μία θεώρηση του κόσμου που αποσκοπεί να εξυψώσει αυτόν από τον οποίο προέρχεται και να μειώσει τον άλλον»¹⁷.

Οι έννοιες της «προόδου» και της «καθυστερήσεως», των «πρωτόγονων» και των «ανεπτυγμένων» κοινωνιών γίνονται παρόλ' αυτά σχεδόν ομόφωνα αποδεκτές, τόσο από τη σχολή του φιλελευθερισμού –για την οποία οι αιτίες της «υπανάπτυξης» είναι εγγενείς στον Τρίτο Κόσμο– όσο και από τους μαρξιστές που,

ενώ ενθαρρύνουν τις αντι-ιμπεριαλιστικές εξεγέρσεις στον Τρίτο Κόσμο, ενθαρρύνουν εξίσου τον αγώνα των εργατών για τη βελτίωση της αγοραστικής τους δύναμης στις δυτικές χώρες. Αυτό ίσως συμβαίνει διότι ο σοσιαλισμός επικρίνει την καπιταλιστική εκμετάλλευση, αλλά εξακολουθεί να γοητεύεται από την πρωταρχική καπιταλιστική συσσώρευση που συνεπάγεται την εκμετάλλευση αυτή. Συγχρόνως ξεχνά την αιτιώδη φτώχεια, δηλαδή το γεγονός ότι η φτώχεια του Νότου υπήρξε ίσως η προϋπόθεση για τον πλουτισμό του Βορρά· όπως ακριβώς το ξεχνούν αυτοί που αναζητούν στο κλίμα, στην άγονη γη ή στην οκνηρία των πληθυσμών τις αιτίες της υπανάπτυξης. Αυτή η ψευδοεπιστημονική εξήγηση των «εγγενών ροπών» των λαών κατά τα άλλα υποτίθεται ότι εξηγεί τόσο την βρετανική ευημερία του 19ου αιώνα (έτσι θα μιλήσουμε για «εργατικό λαό»), όσο και την αφρικανική υπανάπτυξη (κι έτσι θα μιλήσουμε για έναν «εκ φύσεως οκνηρό λαό»).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι υπάρχει κατά κάποιο τρόπο παντού μία άρνηση να γίνει κατανοητό το γεγονός ότι η «ανάπτυξη» του Τρίτου Κόσμου θα προϋπέθετε ίσως μία πτώση του βιοτικού επιπέδου στις πλούσιες χώρες, λογική –αλλά πάντα αποκρυπτομένη– συνέπεια μιας πραγματικής αλληλεγγύης Βορρά-Νότου. Με δυο λόγια θα έπρεπε να επιδιώξουμε από τη μια πλευρά άνοδο των τιμών των εξαγωγών από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου και συγχρόνως κλείσιμο (η ευρεία προστασία) των συνόρων τους έναντι των προϊόντων που προέρχονται από τις βιομηχανοποιημένες χώρες και από την άλλη, θα έπρεπε ν' ανοίξουμε τα σύνορά μας στις εξαγωγές των χωρών του Τρίτου Κόσμου, πράγμα που αποτελεί ακριβώς το αντίθετο από την γενική φιλελευθεροποίηση των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται μέσα στα πλαίσια του GATT. Υπάρχει κανείς που να αγνοεί ακόμη ότι η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών χωρών κατά τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου δεν έγινε κατορθωτή παρά μόνο χάρη στη συνοριακή προστασία και ότι το μοντέλο του Rostow με το φημισμένο και σχεδόν αυτόματο «take off»¹⁸ που προτείνει έχει πολύ μεγαλύτερη σχέση σήμερα με ευσεβείς πόθους παρά με πραγματικές δυνατότητες; Οι Άγγλοι του 19ου αιώνα γνώριζαν θαυμάσια ότι δεν μπορείς να παράγεις για τον άλλο και ταυτόχρονα να τον αφήνεις να παράγει αυτό που θέλεις να του πουλήσεις, πράγμα που τους οδήγησε, για παράδειγμα, στην απαγόρευση της παραγωγής υφαντών στις Ινδίες.

Ίσως θα έπρεπε να προσθέσουμε ότι μία υποθετική «ανάπτυξη» του Νότου με βάση τα δυτικά πρότυπα δεν είναι κατ' ανάγκη

κην μία διαδικασία πλουτισμού. Μπορεί να σημαίνει αντίθετα όλο και περισσότερη φτώχεια – από τη στιγμή που οι φυσικοί πόροι οι οποίοι εξάγονται στο Βορρά δεν είναι ανανεώσιμοι και στερούν τον Νότο από τα αναγκαία για τη μελλοντική του «ανάπτυξη» μέσα.

Υπάρχουν αφετέρου λόγοι που καθιστούν εντελώς αδύνατο να καλύψει ο Τρίτος Κόσμος την «καθυστέρησή» του, να φθάσει στο επίπεδο και στον τρόπο ζωής των πλουσίων χωρών και να καταναλώνει όσο κι αυτές. Ο προφανέστερος από αυτούς είναι βεβαίως οικολογικής τάξεως, αφού η εξάπλωση του επιπέδου και του τρόπου ζωής της Δύσης σε παγκόσμια κλίμακα, θα οδηγούσε γρήγορα στην εξάντληση των φυσικών πόρων της γης και σε ανεπανόρθωτα πλήγματα κατά του περιβάλλοντος.

Βεβαίως δεν μπορούμε να αποσιωπήσουμε το γνωστό σε όλους φαινόμενο του *υποβιβασμού των όρων ανταλλαγής*. Ενσωματωμένος όλο και περισσότερο στην παγκόσμια αγορά ο Τρίτος Κόσμος, εξαγωγέας πρώτων υλών και ακατέργαστων προϊόντων, υποφέρει από ένα καθολικό υποβιβασμό των όρων ανταλλαγής. Άλλωστε αυτός ο «σοβαρός υποβιβασμός των όρων ανταλλαγής»¹⁹ εξηγεί γιατί οι αγρότες των βιομηχανικών χωρών δεν μπορούν σήμερα να επιβιώσουν και να εξάγουν χωρίς κρατικές επιχορηγήσεις. Και αυτή η μορφή ντάμπινγκ η οποία εφαρμόζεται τόσο από τις ΗΠΑ όσο και από την ΕΟΚ ή την Ιαπωνία αντιπροσωπεύει, όπως ξέρουμε, σημαντικά ποσά: πρόκειται, πράγματι, για περισσότερα από 120 δισεκατομμύρια δολάρια συνολικά κάθε χρόνο.

Σήμερα, η αγορά πρώτων υλών ελέγχεται από μερικές εταιρείες οι οποίες –στρέφοντας σαν πιόνια τη μία χώρα κατά της άλλης– έχουν την δυνατότητα να επιβάλουν πολύ χαμηλές τιμές²⁰. Όποια και να είναι η βούληση των χωρών του Τρίτου Κόσμου, οι τιμές των πρώτων υλών επομένως θα παραμείνουν –εκτός απροόπτου– πολύ χαμηλές στην παγκόσμια αγορά, εκτός αν οι χώρες αυτές ιδρύσουν προστατευτικούς οργανισμούς με βάση το μοντέλο του ΟΠΕΧ (Οργανισμός των Πετρελαιοπαραγωγών Εξαγωγών Χωρών). Μερικές προσπάθειες έγιναν οπωσδήποτε από τα τέλη της δεκαετίας του '30 ώστε να δημιουργηθούν διάφορες «κοινές αγορές», «τελωνειακές ενώσεις» και «σύνδεσμοι ελεύθερης ανταλλαγής», αλλά στο σύνολό τους τα αποτελέσματα υπήρξαν απογοητευτικά.

Πράγματι, η κατάσταση της αγοράς των πρωταρχικών προϊόντων δεν παύει να χειροτερεύει. Αν, για παράδειγμα, το 1969 χρειάζονταν στην Ακτή του Ελεφαντοστού 3 τόνοι μπανάνας για

να αγοραστεί ένα τρακτέρ, το 1970 χρειάζονται 10 και σήμερα 30. Η αξία του χαλκού μειώθηκε πάνω από το 50% σε δέκα χρόνια. Το κακάο, ο καφές, η ζάχαρη, το αραχιδέλαιο, τα φωσφορικά άλατα υπέστησαν μείωση των τιμών τους από 40% έως 65% σε λιγότερο από πέντε χρόνια. Κάτι που βεβαίως συνεπάγεται την αύξηση του κόστους των εισαγωγών για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

2. Η βοήθεια, αυτό το καινούριο φορτίο

Και η εξωτερική βοήθεια; μπορεί να ρωτήσει κανείς. Αφενός μεν αυτό το οποίο συμβατικά ονομάζουμε «βοήθεια στην ανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου» παραμένει σημαντικά χαμηλότερο του ορίου το οποίο θέσπισαν οι ίδιες οι χώρες-δωρητές (0,15% και όχι 1% όπως θα ήθελε ο ΟΗΕ). Αφετέρου, όπως επαναλαμβάνει κατά κόρον ο Edgar Pisani, «όσο καιρό οι ελπίδες για ανάπτυξη θα στηρίζονται σε εξωτερική βοήθεια που θα θεωρείται ικανή να προκαλέσει δημιουργία επενδύσεων και εξοπλισμού, κάθε δυναμική θα είναι καταδικασμένη»²¹. Πώς άλλωστε να μη θεωρήσουμε –εξίσου– ότι η επένδυση δεν είναι αναγκαστικά συνώνυμο της ανάπτυξης, όταν γνωρίζουμε ότι οι περισσότεροι κώδικες των επενδύσεων οι οποίες πραγματοποιούνται στις χώρες του Τρίτου Κόσμου επιτρέπουν συνήθως στις ξένες εταιρείες που εγκαθίστανται σ' αυτές να επαναπατρίζουν όχι μόνον τα κέρδη που επιτυγχάνουν εκεί, αλλά επίσης και τα κεφάλαια που επενδύουν.

Από την άλλη πλευρά, πάνω από το 50% του ολικού αριθμού των δανείων τα οποία συμφωνεί να χορηγήσει στις χώρες του Τρίτου Κόσμου η Παγκόσμια Τράπεζα, χρησιμεύει για να πληρωθούν οι παροχές και οι υπηρεσίες που προέρχονται από τις μεγάλες βιομηχανοποιημένες χώρες-εξαγωγείς όπως η Γερμανία, η Ιαπωνία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ.

Οι δύο αυτοί οργανισμοί που χορηγούν δάνεια στον Τρίτο Κόσμο –η Διεθνής Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο– δεν διαφοροποιούνται σχεδόν πια μεταξύ τους, όσον αφορά την πολιτική των δανείων. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος είναι πράγματι πεπεισμένοι ότι η μόνη σωστή απάντηση στα οικονομικά προβλήματα των χωρών οι οποίες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, περικλείεται στο σλόγκαν: «αφήστε να λειτουργήσει η αγορά», «εξασφαλίστε της», λέει μία αναφορά της Διεθνούς Τράπεζας σχετικά με την ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου η οποία δημο-

σιεύθηκε τον Ιούλιο του 1991, «ένα σταθερό μακροοικονομικό περιβάλλον»²². Και ας προσπαθήσουν κυρίως οι χώρες αυτές να ενσωματωθούν στην παγκόσμια αγορά: «η ελεύθερη πρόσβαση στις αγορές των βιομηχανικών χωρών θα έκανε τις αναπτυσσόμενες χώρες να κερδίσουν 55 δισεκατομμύρια δολάρια από συμπληρωματικά έσοδα εισαγωγών, δηλαδή τόσα όσα και η βοήθεια που λαμβάνουν»²³.

Αυτή η ιδεολογία δεν είναι καινούργια. «Δεν θα υπάρξει πραγματική ανάπτυξη αν δεν βρούμε ένα τρόπο να γκρεμίσουμε τα εμπορικά φράγματα που εμποδίζουν ανώμαλα τη ροή των εμπορευμάτων», έγραφε ήδη το 1943 ο Wendell Wilkie²⁴, ο οποίος εισήγαγε τη νέα γραμμή της μεταπολεμικής αμερικανικής πολιτικής. Ποιό τίμημα απαιτεί άραγε αυτή η δια της βίας επιβεβλημένη ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, η οποία μεταβάλλεται έτσι σε «υπέρτατο κανόνα της πολιτικής της ανάπτυξης»;²⁵ Η έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας την οποία είδαμε προηγουμένως δεν αναφέρει τίποτα σχετικά.

Αν πολλοί μιλούν για άνοιγμα των συνόρων και για ελεύθερη ανταλλαγή²⁶ παραμερίζουν το γεγονός –κι αυτό το παραδέχεται και η ίδια ακόμη η Διεθνής Τράπεζα– ότι οι πλούσιες χώρες στην πραγματικότητα δεν έπαυσαν ποτέ να αυξάνουν τα τελωνειακά δικαιώματα σ' αυτά ακριβώς τα προϊόντα που παρουσιάζουν «ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αναπτυσσόμενες χώρες»²⁷. Πράγματι, σε μία υπερκορεσμένη παγκόσμια αγορά, μία στρατηγική ενθάρρυνσης των εξαγωγών δεν θα μπορούσε να ωφελήσει παρά μόνο ένα πολύ περιορισμένο αριθμό χωρών. Ο «νόμος της αγοράς» δεν εφαρμόζεται, κατά τα άλλα, παρά μόνον στα προϊόντα των φτωχών χωρών, διότι οι τιμές των προϊόντων των βιομηχανικών χωρών είναι εντελώς τεχνητές. Το GATT με τους κανόνες του κατά του ντάμπινγκ καταντά εντελώς γελοίο! Υπερπροστατευμένες και υποστηριζόμενες, οι οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών καθορίζουν μία παγκόσμια αγορά «της οποίας τον νόμο αποτελεί ένας στρατηγικός-οικονομικός ανταγωνισμός που δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα των τιμών»²⁸. Δεν υπάρχει αλήθεια καμία χώρα στον κόσμο που να μην παρουσιάζει πραγματικές τελικές τιμές παρά πολύ μεγαλύτερες από αυτές της παγκόσμιας αγοράς. Αποκαλύπτεται έτσι ότι η πρόσβαση στην αγορά δεν είναι παρά μία απάτη.

Κι έπειτα η οικονομική βοήθεια συνοδεύεται συχνότατα από όρους τους οποίους επιβάλλουν οι μεγάλοι διεθνείς δανειστές, τέτοιους ώστε πρόκειται απλώς για αλλαγή φορτίου. Πράγματι για το ΔΝΤ όπως και για τη Διεθνή Τράπεζα, μόνο η «ορθοδοξία»

σε θέματα οικονομίας (δηλαδή: ο φιλελευθερισμός αλά Friedman ή περίπου κάτι τέτοιο) θα επέτρεπε στις χώρες του Τρίτου Κόσμου να προσελκύσουν τα ιδιωτικά κεφάλαια των οποίων έχουν επιτακτική ανάγκη. Εξού και τα περίφημα «δομικά προγράμματα», τα οποία λέγονται και προγράμματα προσαρμογής και που περιέχουν επιβεβλημένους όρους που συχνά είναι δρακόντιοι και που επιβάλλονται για τη χορήγηση δανείων. Αυτά έχουν επινοηθεί «με βάση τα παλαιά κεϋνσιανά σχήματα που επί μακρόν (αλλά και τώρα ακόμη) χαίρουν της εκτίμησης του ΔΝΤ»²⁹. Και αυτή η λογική η οποία θεωρεί τον πληθωρισμό και το εξωτερικό έλλειμμα ως συνέπειες μιας υπερβολικής ζήτησης που προκαλείται από τους υπερβολικά υψηλούς μισθούς, οδηγεί στο να προτιμάται η μέγιστη δυνατή συμπίεση των τελευταίων. Βεβαίως, παραδέχεται ο πρόεδρος του ΔΝΤ, «οι φτωχοί υποφέρουν κατά τη διάρκεια της προσαρμογής, αλλά υποφέρουν ακόμη περισσότερο όταν δεν υπάρχει προσαρμογή»³⁰. Παρόλ' αυτά ακόμα και στο ΔΝΤ αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ότι αυτά τα προγράμματα μπορούν να οδηγήσουν και σε αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Έτσι, μία άλλη έκθεση του ΔΝΤ διαπίστωνε ότι «το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου των πολιτικών προσαρμογής το έφερε η ίδια η επένδυση»³¹.

Πράγματι, τα διάφορα λεγόμενα «προγράμματα προσαρμογής του ΔΝΤ» έχουν παραβλέψει εντελώς μέχρι τώρα τον αντίκτυπο που θα μπορούσαν να έχουν πάνω στον αγροτικό πληθυσμό και τους χωρικούς των χωρών τις οποίες αφορούν. Πρόκειται όντως για μία πραγματική «οικονομική χειρουργική», που οδηγεί στην συμπίεση των πραγματικών εισοδημάτων και στην ενίσχυση ενός εξαγωγικού συστήματος το οποίο βασίζεται σε φθηνά εργατικά χέρια. Και πρόκειται επίσης για πραγματική οικονομική κηδεμονία, ακόμη κι αν ο Michel Camdessus, γενικός διευθυντής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, δήλωσε με μετριοφροσύνη ότι «το μόνο που μπορεί να κάνει το Ταμείο είναι να πείθει»³². Είναι γνωστό ότι οι επιβαλλόμενες οικονομικές πολιτικές μπορούν συχνά να έχουν καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες. Έτσι στη Βραζιλία, για παράδειγμα, αυτόν τον «καλό μαθητή» του ΔΝΤ και χώρα με κολοσσιαίους φυσικούς πόρους, οι δομικές προσαρμογές που επιβλήθηκαν από το Ταμείο είχαν ως συνέπεια μία μείωση των κοινωνικών δαπανών οι οποίες, ενώ αποτελούσαν το 1970 πάνω από το 50% των δαπανών λειτουργίας, έπεσαν στο 20% το 1982 «μέχρι σημείου να προκαλέσουν τις "εξεγέρσεις πείνας" το 1983»³³. Διότι οι εξεγερμένοι πληθυσμοί, που σίγουρα δεν καταλαβαίνουν λέξη από τους ωραίους οικονομικούς νόμους ελάχι-

στα εκτιμούν το σπάνιο προνόμιο του να είναι η χώρα τους λιγότερο χρεωμένη και συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο ποταπό πρόβλημα της επιδείνωσης της φτώχειας τους.

Πράγματι, η αύξηση του μέσου εισοδήματος συνοδεύτηκε από μία αύξηση των ανισοτήτων και από τη διατήρηση, και μάλιστα τη χειροτέρευση, μιας μεγάλης ένδειας. Εξάλλου, οι αιματηρές ταραχές που σημειώθηκαν στο Κάιρο, στο Καράκας, στην Τύνιδα, στην Καζαμπλάνκα και αλλού, είχαν ως αιτία το στενό δογματισμό αυτών των ειδικών διεθνούς κύρους οι οποίοι, με το να υπαγορεύουν στις ενδιαφερόμενες κυβερνήσεις μέτρα τόσο εκρηκτικά όσο ο άμεσος τριπλασιασμός της τιμής των προϊόντων πρώτης ανάγκης (με σκοπό να καταργήσουν τις επιχορηγήσεις), έβαψαν και με λίγο αίμα τα χέρια τους (όπως το είχε άλλωστε προβλέψει ο Camdessus: «οι φτωχοί υποφέρουν κατά τη διάρκεια της προσαρμογής»).

Τίθεται βέβαια και το πρόβλημα του χρέους, που είναι ίσως το σπουδαιότερο αυτή τη στιγμή. Η χρέωση του Τρίτου Κόσμου είναι όντως σήμερα γιγαντιαία (περισσότερο από 1.100 δισεκατομμύρια δολάρια): είναι δηλαδή περίπου αδύνατο να εξαλειφθεί και δεν παύει να αυξάνεται (+ 9,5% μεταξύ του 1980 και 1986). Οι απαιτήσεις αποπληρωμής – τις οποίες άλλωστε η UNICEF χαρακτηρίζει ως «οικονομική πείνα» αποκλείουν κάθε δυνατότητα «ανάπτυξης».

Οφείλουμε βέβαια να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στις ηπείρους των οποίων η κατάσταση είναι διαφορετική. Και πρώτα η Ασία, η οποία αν και είναι πολύ χρεωμένη³⁴ το οικονομικό δυναμικό και ο μεγάλος πληθυσμός της, κάνουν τη χρέωση αυτή υποφερτή. Το ίδιο ισχύει και για τη Λατινική Αμερική που είναι εξίσου σοβαρά χρεωμένη (400 δισ. δολάρια) και όπου οι υποδομές και οι οικονομικές δυνατότητες κάνουν επίσης εφικτές τις προσπάθειες πληρωμής του χρέους. Η τελευταία είναι άλλωστε λιγότερο ευαίσθητη όσον αφορά τα βασικά προϊόντα και μπορεί γι' αυτό το λόγο να αντιμετωπίσει τα χρέη της πληρώνοντας με μετοχές ή άλλα αγαθά.

Τέτοιες δυνατότητες αποκλείονται για τη Μαύρη Αφρική η οποία, αν και είναι σχετικά «λίγο» χρεωμένη³⁵, δεν μπορεί να αντέξει το βάρος της πληρωμής αυτού του χρέους. Το βάρος του πράγματι στις χώρες της Μαύρης Ηπείρου είναι μεγαλύτερο από τα νέα δάνεια τα οποία χορηγήθηκαν και αντιπροσωπεύει συχνά ένα σημαντικό μερίδιο από τα έσοδα των εξαγωγών: μερικοί μιλούν για ποσοστό 282%!³⁶ Και η γενική επιβάρυνση του χρέους συνοδεύεται από μία κάμψη της εξωτερικής βοήθειας. Από την

άλλη πλευρά αυτό που επιδεινώνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση είναι το ότι η Αφρική εξαρτάται απόλυτα από την αγορά πρώτων υλών, των οποίων και η μικρότερη πτώση της τιμής επιδεινώνει την ανισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου.

Ο ΟΟΣΑ έφθασε μέχρι του σημείου να αποφανθεί ότι «θα ήταν καλύτερο να θεωρούμε τους ολικούς αριθμούς του χρέους σαν ένα είδος διαρκούς χρέους του οποίου το μέγεθος αυξάνει με το χρόνο»³⁷. Η υπόθεση μιας απλής και καθαρής παραγραφής του χρέους των πιο φτωχών χωρών, πρόβλημα που ορισμένοι θεωρούν δικαίως «της ίδιας φύσεως με την κατάργηση του αποικιακού συστήματος»³⁸, αντιμετωπίζεται εξάλλου σοβαρά από ορισμένα κράτη-χρεώστες (και μάλιστα και από μερικές τράπεζες), κυρίως μετά την αναγγελία στάσης πληρωμών εκ μέρους του Μεξικού τον Αύγουστο του 1982. Αλλά μέχρι σήμερα μόνον οι Σουηδοί και εν μέρει οι Καναδοί έφθασαν ως αυτό το σημείο.

Πρόκειται επομένως για μία παράδοξη κατάσταση: αυτή τη στιγμή είμαστε μάρτυρες μιας *μεταφοράς κεφαλαίων από τον Τρίτο Κόσμο στις πλούσιες χώρες*. Περίπου 30 δισ. δολάρια μεταφέρθηκαν από το Νότο στο Βορρά το 1986, ενώ έως το 1980 η μεταφορά από το Βορρά στο Νότο ήταν ακόμη της τάξεως των 40 δισ. δολλαρίων³⁹. Μετά από αυτή την επισκόπηση τίθεται το εκ πρώτης όψεως παράδοξο ερώτημα: θα μπορέσει ποτέ να αναπτυχθεί ο Τρίτος Κόσμος;⁴⁰

Η απάντηση είναι «όχι», αν με τη λέξη «ανάπτυξη» εννοούμε τον δυτικό τρόπο και επίπεδο ζωής. Η απάντηση μπορεί όμως να είναι «ναι», αν αναφερόμαστε σε μια «άλλη» ανάπτυξη, αν υιοθετήσουμε την άποψη για παράδειγμα του Fernand Braudel σύμφωνα με την οποία «ο Τρίτος Κόσμος δεν θα μπορέσει να πραγματοποιήσει προόδους, παρά μόνον αν καταστρέψει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την παρούσα τάξη του κόσμου»⁴¹. Το θέμα δεν θα ήταν λοιπόν πια για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου να ξεφύγουν από τη φτώχεια (που υποτίθεται ότι προξενείται από την ανεπάρκεια των παραγωγικών δυνάμεων) θέτοντας σε λειτουργία μία διεργασία «ανάπτυξης βασισμένης στα πρότυπα του Βορρά, αλλά να τροποποιήσουν τις σχέσεις τους με τις δυτικές χώρες, ώστε να δημιουργήσουν εκ νέου ένα μηχανισμό παραγωγής προσαρμοσμένο στους φυσικούς τους πόρους, στην εργατική τους δύναμη, στην εν δυνάμει αγορά τους».

Ας προσθέσουμε ότι η υιοθέτηση του πολιτιστικού μοντέλου των λεγομένων «ανεπτυγμένων» κοινωνιών συνεπάγεται και τη μαζική υιοθέτηση των δυτικών τεχνολογιών. Η διάδοση των τελευταίων δεν επιτυγχάνεται πλέον σήμερα παρά μόνον μέσω των

εμπορικών σχέσεων. Οι τεχνολογίες όμως αυτές, προστατευμένες από τα μονοπώλια και από διπλώματα ευρασιτεχνίας, δεν μπορούν να διαδωθούν στον Τρίτο Κόσμο, παρά μόνο με κόστος πολύ υψηλό, το οποίο συνεπάγεται την πληρωμή ή την επιστροφή των χρημάτων για τις τεχνολογικές ή βιομηχανικές επενδύσεις. Παράλληλα θα συνεχίζεται η μαζική εξαγωγή πρώτων υλών, πηγών ενεργείας και αγροτικών προϊόντων.

Η τροποποίηση των σχέσεων Βορρά-Νότου θα σήμαινε την οριστική δραπετεύση από την τελειοτική ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, το αντίθετο δηλαδή της επιλογής (αλλά σε ποιό βαθμό έχουν δυνατότητα επιλογής οι ελίτ του Τρίτου Κόσμου;) που αποτελεί η τωρινή ενσωμάτωση και η οποία άρχισε κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας.

3. Η ΕΟΚ στο πλευρό του Τρίτου Κόσμου;

Ίσως στο σημείο αυτό ακριβώς η Ευρωπαϊκή μας Κοινότητα θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο του ισχυρού στηρίγματος, υπό τον όρο βέβαια ότι θα δεχόταν να υποστεί ορισμένες συμπληρωματικές θυσίες. Ποιοί είναι σήμερα οι δεσμοί που έχουν δημιουργηθεί ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες χώρες (για να ξαναχρησιμοποιήσουμε τον όρο του συρμού) και στην ΕΟΚ;

Ας υπογραμμίσουμε ευθύς εξ αρχής ότι η τελευταία είναι ο καλύτερος πελάτης του Τρίτου Κόσμου, ο κύριος εισαγωγέας των προϊόντων του ακόμη και σ' εκείνους τους τομείς όπου η ίδια έχει θεσπίσει περιορισμούς. Βεβαίως, οι σχέσεις της Κοινότητας με αυτές τις χώρες έχουν δημιουργηθεί με βάση τους ιστορικούς δεσμούς και τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες και αναπτύχθηκαν κυρίως λόγω οικονομικών εξαναγκασμών. Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε ότι η ΕΟΚ είναι ίσως, τη στιγμή αυτή, η γεω-πολιτικό-οικονομική ενότητα η οποία φαίνεται να έχει αληθινά στρατευθεί σε μία πραγματική πολιτική βοήθειας για την ανάπτυξη και τη συνεργασία. Το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ αποτελεί τον πιο μεγάλο χορηγό στην ανάπτυξη και παρέχει το 39% του συνόλου της βοήθειας όλων των δυτικών χωρών⁴². Τη μεγάλη σπουδαιότητα του γεγονότος αυτού δεν θα έπρεπε να την παραγνωρίζουμε: προφανώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός χωρών του Τρίτου Κόσμου –και κυρίως της Αφρικής– έχει στραμμένα τα μάτια του στην κοινοτική Ευρώπη.

Θα ήταν πράγματι άτοπο να κατηγορήσουμε την Ευρώπη για

ιμπεριαλιστικές διαθέσεις με το πρόσχημα ότι οι διάφορες συμφωνίες που έχει κλείσει σήμερα με τις συνδεδεμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου (πρόκειται για τις λεγόμενες «συμφωνίες του Λομέ») δεν οδήγησαν σε καμία σημαντική βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των χωρών αυτών. Θα έπρεπε να είναι κανείς πολύ κακόπιστος για να μην αναγνωρίσει ότι, όσο ατελείς κι αν είναι, οι συμφωνίες αυτές αποτελούν αναμφισβήτητα μία φιάλη οξυγόνου για τις ευρισκόμενες λίγο-πολύ σε διάλυση οικονομίες αυτών των χωρών, οι οποίες έχουν έτσι το προνόμιο της ελεύθερης πρόσβασης στην ευρωπαϊκή αγορά (και δίχως να υπάρχει αμοιβαιότητα) όπως και αυτό της πολλαπλής οικονομικής υποστήριξης. Και τούτο σε μία στιγμή που η διεθνής συγκυρία απέχει πολύ από του να είναι ευνοϊκή για τις χώρες αυτές. Η ιστορική στροφή την οποία πραγματοποίησαν τα κράτη του πρώην ανατολικού μπλοκ και οι υποσχέσεις συνεργασίας Ανατολής-Δύσης (οι οποίες σήμερα έχουν γίνει αναγκαιότητες), απειλούν να θέσουν εκ νέου σε αμφισβήτηση την αλληλεγγύη Βορρά-Νότου και να ακρωτηριάσουν τη βοήθεια στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Επίσης, με την εξαφάνιση του ανατολικού μπλοκ και το τέλος του ψυχρού πολέμου, οι χώρες του Τρίτου Κόσμου έπαυσαν να αποτελούν σημαντικό παράγοντα του στρατηγικού παιχνιδιού, κάτι που σημαίνει ότι δεν θα επωφελούνται πια των διαφόρων βοθειών που τόσο απλόχερα και τόσο ιδιοτελώς τους προσφέρονταν ως τώρα. Στο εξής οι υπεύθυνοι των κονδυλίων αυτών θα είναι αναμφισβήτητα περισσότερο προσεκτικοί ως προς τα κριτήρια της αποτελεσματικότητάς τους, ενώ η παρεχόμενη βοήθεια θα είναι όλο και λιγότερο γενναιόδωρη.

Υπάρχει βέβαια μία θετική όψη στη νέα αυτή φάση των σχέσεων Βορρά-Νότου: στο μέλλον θα είναι όλο και δυσκολότερο για τα δικτατορικά καθεστώτα να βρίσκουν χρηματοδότες που, δίχως όρους και με το πρόσχημα ενός κινδύνου αποσταθεροποίησης, να τα υποστηρίζουν. Παράλληλα, θα είναι εφικτό για τις δυτικές δημοκρατίες να συνδέουν την βοήθειά τους με την κατάσταση των ελευθεριών στις χώρες αυτές. Έτσι το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υιοθέτησε το 1991 μία απόφαση που συνδέει την χορήγηση της βοήθειας με τα ανθρώπινα δικαιώματα και η Συνθήκη του Λομέ έχει για την ώρα διακοπεί για πέντε χώρες (Ζαΐρ, Τόγκο, Σουδάν, Αϊτή και Μαλάουϊ).

Όπως και να έχουν τα πράγματα, στην Ευρώπη, η βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο δεν έχει πια καμιά απήχηση. Η Γερμανία ενδιαφέρεται ελάχιστα γι' αυτήν και ακόμη λιγότερο μετά την πραγματοποίηση της ενοποίησης. Από την πλευρά της, η Αγ-

γλία πιστεύει πολύ περισσότερο στα οφέλη της αγοράς, την οποία θεωρεί παράγοντα ανάπτυξης. Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, η τελευταία Σύμβαση του Λομέ και η σημασία του τελευταίου οικονομικού φακέλλου που προτάθηκε από την ΕΟΚ⁴³ αποτέλεσαν μία εξαιρετικά ευχάριστη έκπληξη.

Έτσι λοιπόν η 4η Σύμβαση του Λομέ που υπογράφηκε τον Δεκέμβριο του 1989 αυξάνει την επιχορήγηση του Stabex⁴⁴ κατά περισσότερο από 60%, κάνει ακόμη πιο ευέλικτο το καθεστώς των ανταλλαγών μέσω της προνομιακής πρόσβασης των πιο σημαντικών προϊόντων στο διεθνές εμπόριο (όπως π.χ. των δημητριακών, των γαλακτοκομικών προϊόντων, του κρέατος ή των φρούτων και των λαχανικών). Πρόκειται αναμφισβήτητα για «τις πιο ευνοϊκές διευκολύνσεις που προσφέρονται από ανεπτυγμένες σε αναπτυσσόμενες χώρες σε ένα τομέα όπου βασιλεύει ο ανταγωνισμός»⁴⁵.

Είναι επίσης αλήθεια ότι, αν κανείς συγκρίνει την ευρωπαϊκή βοήθεια σε τρόφιμα με αυτή των ΗΠΑ, για παράδειγμα, η Ευρώπη είναι αναμφισβήτητα πιο γενναιόδωρη. Εξάλλου η ευρωπαϊκή βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο (το 1/3 περίπου των παρεχόμενων ποσών) χορηγείται αποκλειστικά υπό μορφήν μονομερών επιχορηγήσεων, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες προσφέρουν ένα σημαντικό μέρος της βοήθειάς τους σε τρόφιμα έναντι πληρωμής επί πιστώσει. Ακόμα, οι Ευρωπαίοι έλαβαν υπόψη τους τις κριτικές που διατυπώθηκαν κατά της βοήθειας σε γάλα⁴⁶, η οποία δεν αντιπροσωπεύει πλέον παρά μόνον το 35% της συνολικής βοήθειάς τους σε τρόφιμα (έναντι του 50 έως 60% στις αρχές της δεκαετίας του '80), ενώ οι Αμερικανοί δεν παύουν να αυξάνουν τις παροχές σε γάλα.

Παρόλ' αυτά, αν δούμε την κατάσταση πιο προσεκτικά, δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει οπωσδήποτε θέσει τις βάσεις της πραγματικής πολιτικής βοήθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο, την οποία και θα δικαιούμαστε να περιμένουμε. Μιας βοήθειας δηλαδή που θα ευνοούσε συστηματικά την πραγματοποίηση σχεδίων που στόχο τους θα είχαν την αυτάρκεια της χώρας στον τομέα της διατροφής.

Είναι εύκολα κατανοητό ότι είναι μεγάλος ο πειρασμός και σημαντικές οι πιέσεις στους κόλπους της ΕΟΚ να ευνοηθεί η άμεση υποστήριξη σε τρόφιμα, αφού για τις τρεις σημαντικές κατηγορίες προϊόντων (δημητριακά, γάλα σκόνη και βούτυρο), τα έξοδα αποθήκευσης ξεπερνούν από μόνα τους (και μάλιστα κατά πολύ) τα έξοδα βοήθειας σε τρόφιμα. Έτσι, αν η άμεση αρωγή σε τρόφιμα παραμένει προφανώς μία απαραίτητη ενέργεια σε περι-

πτωση λιμού, εμπεριέχει συγχρόνως ένα σημαντικό παράγοντα υπανάπτυξης, όταν γίνεται συστηματική και μόνιμη. Κι αυτό δεν πρέπει ποτέ να παύσουμε να το επαναλαμβάνουμε⁴⁷. Πράγματι, εκτός από το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές παραγνωρίζονται οι τοπικές συνήθειες διατροφής και δεν καθορίζονται καθόλου οι αποδέκτες της βοήθειας αυτής, η αρωγή σε τρόφιμα αποτελεί ωστόσο ένα από τα πιο σημαντικά εμπόδια στην ανάπτυξη των αγροτικών πολιτικών των χωρών αυτών: αποθαρρύνοντας αφενός την εντόπια παραγωγή, ωθεί τις κυβερνήσεις στο να αναβάλουν τις αναγκαίες αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Αφετέρου, οι ευρωπαϊκές εμπορικές εξαγωγές προϊόντων τα οποία χορηγούνται στα πλαίσια των προγραμμάτων βοήθειας σε τρόφιμα, αποτελούν ένα πραγματικό ντάμπινγκ που θέτει σε κίνδυνο τις προσπάθειες ανάπτυξης των χωρών του Τρίτου Κόσμου αφού τις απομακρύνει από την παγκόσμια αγορά.

Η «γραμμή προϋπολογισμού 929» της ΕΟΚ που αφορά το σχετικό πρόγραμμα που ονομάζεται «*σχέδιο δράσης για την υποκατάσταση των παροχών βοήθειας σε τρόφιμα*», αποτελεί ένα παράδειγμα για το τι θα έπρεπε να γίνει ο κανόνας. Οι ενέργειες αυτές επιτρέπουν όντως, όταν αυτό είναι δυνατό, «να υποκατασταθεί η βοήθεια σε τρόφιμα από μία οικονομική στήριξη που θα ευνοούσε δραστηριότητες σχετικές με την αγροτική ανάπτυξη καθώς και με αυτή της παραγωγής τροφίμων. Πρόκειται για συνεισφορά στη χρηματοδότηση σχεδίων που αφορούν την προμήθεια προϊόντων και εγκαταστάσεων αναγκιών για την παραγωγή ειδών διατροφής, επιχειρήσεις εγγείων πιστώσεων αποθήκευσης σε τοπική κλίμακα που αφορούν επίσης την ανάπτυξη του εμπορίου, τις μεταφορές, τη διανομή ή την μετατροπή αγροτικών προϊόντων και τροφίμων ή ακόμη δραστηριότητες εφαρμοσμένης έρευνας και επί τόπου εκπαίδευσης. Έτσι, η απόφαση να χρηματοδοτηθεί ένα σχέδιο άρδευσης στην Κεράλα (Ινδία) ύψους 11,8 εκατομμυρίων ECUS, απόφαση που πάρθηκε στα πλαίσια του προγράμματος οικονομικής και τεχνικής βοήθειας των αναπτυσσόμενων χωρών της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, είναι ίσως ένα καλό παράδειγμα για την μορφή που θα έπρεπε να πάρει η βοήθεια⁴⁸. Από εδώ και στο εξής μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα εφαρμοστεί κατά γράμμα το άρθρο 15 της Σύμβασης του Λομέ: «η αγροτική συνεργασία σκοπεύει κατά πρώτο λόγο να επιδώξει την αυτάρκεια και την ασφάλεια των κρατών του ομίλου ΑΚΕ (Αφρική-Καραϊβική-Ειρηνικός) στον τομέα της διατροφής».

Οι δεσμοί ΕΟΚ-ΑΚΕ, χωρίς θέβαια να αποτελούν το τελειότερο των συστημάτων συνεργασίας Βορρά-Νότου, μπορούν να

θεωρηθούν αναμφισβήτητα τη στιγμή αυτή ως περίπου οι μόνοι που έχουν ως θεμέλιο μία πραγματική συνειδητοποίηση των αναγκών και του χρέους για μία αληθινή αλληλεγγύη. Άλλωστε, αν σκεφτούμε ότι οι συσσωρευμένες υποχρεώσεις των χωρών του ομίλου ΑΚΕ έναντι του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ανάπτυξης και της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων δεν αντιπροσωπεύουν παρά το 1% περίπου του συνολικού εξωτερικού χρέους των χωρών του ομίλου ΑΚΕ, γίνεται φανερό ότι δεν βρισκόμαστε μπροστά σε μία σχέση οφειλέτη προς πιστωτή. Εξάλλου οι δομικές προσαρμογές που τέθηκαν σε λειτουργία μέσα στο πλαίσιο αυτό (και που δεν επιβλήθηκαν αλλά ήταν προϊόν διαπραγματεύσεων), σχεδιάστηκαν μέσα σε μία ανθρωποκεντρική προοπτική ανάπτυξης. Όπως δήλωνε ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής της ΕΟΚ κατά την έναρξη των διαπραγματεύσεων του Λομέ 4⁴⁹, αυτά τα προγράμματα πρέπει να είναι «κοινωνικώς και πολιτικώς αποδεκτά» και χρειάζεται «να κάνουμε κάθε δυνατή προσπάθεια για να μειώσουμε τον αντίκτυπό τους πάνω στα πιο τρωτά στρώματα του πληθυσμού»⁵⁰. Εξάλλου, το σύνολο της κοινοτικής βοήθειας θα είναι στο εξής, έπειτα από το Λομέ 4, στο σύνολό της δίχως υποχρέωση πληρωμής (εκτός από τα δάνεια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων που δίδονται ωστόσο με συνθήκες προνομιακές) ώστε να μην χειροτερεύει το ήδη βαρύ χρέος των χωρών αυτών. Όλ' αυτά βρίσκονται σε εμφανή αντίθεση, όπως βλέπουμε, με τους συχνά δρακόντιους όρους υπό τους οποίους η Διεθνής Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο χορηγούν τα δανειά τους.

Θα ήταν εντελώς λάθος να θεωρήσουμε ότι η επικίνδυνη δίνη μέσα στην οποία δεν παύουν να παραδέρνουν οι περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου αποτελεί ένα είδος ειμαρμένης, αφού το ερώτημα δεν θα είναι πλέον «πώς να αγωνιστούμε κατά της υπανάπτυξης», αλλά «πώς να συμβιβαστούμε μαζί της». Γιατί αν στον τομέα της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης, δεν υπάρχουν ούτε νόμοι προς εφαρμογήν ούτε θαυματουργές συνταγές, υπάρχουν πάντα δυνατότητες, συγκυρίες και κυρίως, τολμηρά στοιχεία.

Κι έπειτα υπάρχουν εικόνες, απατηλοί μύθοι και χιμαιρικές υποσχέσεις. Είναι ίσως καιρός να συνειδητοποιήσουμε ότι, αν ο Τρίτος Κόσμος έχει όντως επείγουσα ανάγκη να λυτρώσει τους πληθυσμούς του από τη φτώχεια, δεν είναι παρόλ' αυτά βέβαιο ότι μία ενδεχόμενη αύξηση των οικονομικών δεικτών, θα βελτίωνε το βιοτικό επίπεδο της πλειοψηφίας τους. Μου φαίνεται αντίθετα ότι τη στιγμή αυτή η αύξηση των ανισοτήτων και η πολι-

τιστική υποτίμηση των αποκλεισμένων από την ανάπτυξη λαών συνοδεύουν και την ελάχιστη υλική πρόοδο που επιτυγχάνεται και ότι αυτό που αποκαλούμε στις χώρες αυτές ανάπτυξη «ήταν η ανάπτυξη του Κράτους, της γραφειοκρατίας, της διαφθοράς, της αθλιότητας, της τενεκεδούπολης, της εγκληματικότητας»⁵¹. Οφείλουμε λοιπόν να σταματήσουμε να θεωρούμε το δυτικό πρότυπο ως στόχο προς επίτευξη. Και πολύ περισσότερο αφού το ορμητικό οικολογικό κύμα μας υπενθυμίζει ότι δεν μπορούμε να ταυτίζουμε ατιμωρητή βιοτικό επίπεδο και ποιότητα ζωής και ότι η τελευταία δεν μετριέται με βάση την ποσότητα των προϊόντων που παράγονται ή καταναλώνονται. Για να λυτρωθούν οι λαοί από τη φτώχεια (κι όχι από μία υποτιθέμενη «υπανάπτυξη»), πρέπει επιτέλους οι χώρες του Τρίτου Κόσμου και οι υπεύθυνοι των διεθνών οργανισμών να υιοθετήσουν τα πλεονεκτήματα που έχουν οι διάφορες κοινωνίες του πλανήτη και να παύσουν να θεωρούν ορισμένες από αυτές ως υποχρεωτικά ανώτερες.

Οπωσδήποτε ένας παρόμοιος στοχασμός γίνεται πολύ δύσκολος από τη στιγμή που ο δυτικός πολιτισμός, αφού μεταβλήθηκε σε κυρίαρχο και παγκόσμιο μετα-πολιτισμό, θεωρείται σχεδόν παντού ως ο κανόνας ο οποίος, αφού προστεθεί στην επέκταση –σε παγκόσμιο επίπεδο– της αγοράς και του προτύπου του κράτους-έθνους, λαμβάνει τη μορφή ενός είδους πλανητικής κοινωνίας προορισμένης να επιβληθεί. Πρέπει όμως να συνειδητοποιήσουμε ότι ο δυτικός πολιτισμός –παρά τον θρίαμβό του– δεν έχει κατ' ανάγκην ως προορισμό την καταστροφή των άλλων και ότι δεν κατέχει την αποκλειστικότητα της γνώσης, του αγαθού και του αληθούς. Η πολιτιστική πολυμορφία δηλαδή δεν αποτελεί ένα είδος εθνογραφικού αποθέματος για κάποια Disneyland, αλλά ένα σημαντικό μέσο για μία πραγματική αδελφική και παγκόσμια ανθρώπινη κοινωνία. Κάθε στοχασμός πάνω στην «ανάπτυξη» θα έπρεπε να ξεκινά από αυτές τις θεωρήσεις.

Σημειώσεις

1. *Révolution industrielle et sous développement*, Παρίσι 1963.
2. Βλ. το βιβλίο του Jean Christophe Rufin, *L'empire et les nouveaux barbares*, Παρίσι, 1991.
3. Michel Chussodovsky, «Comment éviter la mondialisation de la pauvreté», *Le Monde Diplomatique*, Σεπτέμβριος 1991.
4. Δανείζομαι την έκφραση από τον Alain Gaillé, «Pour un universalisme relativiste», *La Revue du Mauss*, τρίτο τρίμηνο του 1988.

5. Αυτό άλλωστε το έχουν καταδείξει επαρκώς πολλές από τις ανθρωπογεωγραφίες. Βλ. π.χ. Pierre Gourou, *Leçons de géographie humaine*, Παρίσι, 1978.
6. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται η έκφραση το 1956 από τον Γάλλο οικονομολόγο Alfred Sauvy.
7. Διεθνής Σύσκεψη με θέμα: «Παιδεία για όλους: ανταπόκριση στις βασικές παιδευτικές ανάγκες», 5-6 Μαρτίου 1990 στο Jondien της Ταϊλάνδης, οργανωμένη από την UNISEF, την Διεθνή Τράπεζα, την UNESCO και το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη, *Le Monde*, 6 Μαρτίου 1990.
8. Έκθεση δημοσιευμένη στις 20 Δεκεμβρίου του 1990, *Le Monde*, 20-12-1990.
9. Gilbert Etienne, «L' autosuffisance alimentaire est elle un indice de développement?» στο *Tiers mondes, controverses et réalités*, Παρίσι, 1987, σελ. 459-460.
10. René Dumont, «La croissance... de la famine», Παρίσι 1980, σελ. 39.
11. Ο Alan Garcia Perez –πρώην πρόεδρος της Δημοκρατίας του Περού– στην 14η Συνδιάσκεψη McDougalli, Ρώμη, FAO, 11-11-1985. Αναφέρεται από το *Problèmes économiques et sociaux*, n. 587, «Le Tiers monde et la nouvelle donne agricole mondiale».
12. Charles Condamines, μέλος της διευθύνουσας επιτροπής της οργάνωσης «Frères des Hommes» και συγγραφέας του βιβλίου *Qui a peur du tiers monde?* (Παρίσι, 1980) καθώς και του *Vaincre la faim, c' est possible* (Παρίσι, 1983).
13. Christian Morrison στο *L'Observateur de l' OCDE*, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1990.
14. Για τον ρόλο που έπαιξαν οι αξίες του Κομφουκισμού στην ανάπτυξη του ιαπωνικού καπιταλισμού βλ. Michio Morishima, *Capitalisme et confucianisme* (τίτλος του πρωτοτύπου: *Why has Japan succeeded?*), Παρίσι, 1982.
15. Έτσι, το σχολικό σύστημα εμπνέεται από το γαλλικό πρότυπο, το ναυτικό αντιγράφει το Royal Navy, ο στρατός ξηράς το γαλλικό πάλι πρότυπο, η οργάνωση των τηλεπικοινωνιών και των σιδηροδρόμων το αγγλικό πρότυπο, ενώ τέλος τα Πανεπιστήμια αντιγράφουν στην οργάνωσή τους τα αμερικανικά.
16. Βλ. το βιβλίο του François Partant, *La ligne d' horizon. Essai sur l' après développement*, Παρίσι, 1988.
17. Serge Latouche, *Faut il refuser le développement? Essai sur l'anti économique du tiers monde*, Παρίσι, 1986, σελ. 11.
18. *Les étapes de la croissance économique*, Παρίσι, 1960.
19. Είναι οι ακριβείς όροι που χρησιμοποίησε το δελτίο του ΔΝΤ την 5η Οκτωβρίου 1987. Αναφορά του Claude Julien, «Le triomphe de la déraison», *Le Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 1987.
20. Έτσι, τρεις έως έξι εταιρείες ελέγχουν, για παράδειγμα, το 80% έως 85% της αγοράς του χαλκού, το 90% έως 95% της αγοράς του σιδηρομεταλλεύματος, το 80% της αγοράς του βαμβακιού, των σιτηρών, του καλαμποκιού, του κακάο, του καφέ, το 20% έως 25% της αγοράς της μπανάνας,

το 60% της αγοράς της ζάχαρης.

21. *Pour l' Afrique*, Παρίσι 1988, σελ. 88.

22. Αυτή η αντίληψη που εξακολουθεί να κυριαρχεί σε Παγκόσμια Τράπεζα και στο ΔΝΤ, ότι δηλαδή η «ένεση κεφαλαίων από το εξωτερικό αποτελεί όρο αναγκαίο και ικανό ώστε να τεθεί σε λειτουργία η διαδικασία της ανάπτυξης, οφείλει ίσως πολλά στον Mc Clelland (*The achieving society*, Princeton, 1961).

23. Αναφέρεται στην *Monde*, 9 Ιουλίου 1991. Βλ. επίσης *Courier*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1991.

24. *One World*, Νέα Υόρκη, 1913.

25. Christian Comelieu, «Une seule politique: l' ajustement structurel», *Le Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1989.

26. Και είναι κατανοητό: το 1982, το 40,9% του συνόλου των εξαγωγών των ΗΠΑ προοριζόταν για τον Τρίτο Κόσμο. Βλ. François Partant, *La ligne d' horizon*, όπ.παρ., σελ. 91.

27. Αναφέρεται από τον Jacques Decornay, «Un développement humain qui libérerait les pauvres», *Le Monde Diplomatique*, Ιούλιος 1991.

28. Edgar Pisani, *Pour l' Afrique*, όπ.παρ., σελ. 59.

29. Paul Fabra, «Les pays débiteurs sous la surveillance d' un Fonds monétaire en quête de prêteurs», *Le Monde*, 10 Ιανουαρίου 1981, σελ. 13.

30. Candessus, αναφορά από τον Bernard Maris, όπ.παρ., σελ. 294.

31. Έκθεση που αναφέρει ο Jacques Decornay, *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1989.

32. Συνέντευξη στη *Monde*, 9 Ιουλίου 1987.

33. André Tiano, «Le Brésil: un colosse d' argile aux pieds d' airain», *Mondes en Développement*, n. 70/1990.

34. 20 δισ. δολάρια για την Κίνα, 37 δισ. για την Ινδία, 35 δισ. για τη Νότιο Κορέα.

35. 100 δισ. δολάρια το 1987, 270 το 1990.

36. Το χρέος απορροφούσε έτσι, το 1987, περισσότερο από το 80% του πλούτου της Αφρικής και το 282% των εισοδημάτων που προέρχονται από τις εξαγωγές. Αυτό το ποσοστό ανέβαινε στο 1988% στην Σομαλία, στο 1726% στη Μοζαμβίκη, στο 1562% στο Σουδάν. Βλ. Eric Fottorino, *Le Monde*, 31-5-1990.

37. Αναφορά από τον Edgar Pisani, *Pour l' Afrique*, όπ.παρ. σελ. 95.

38. Gustave Massiah, «La crise de la dette», στο *Revue Politique et Parlementaire*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σελ. 33.

39. Βλ. για παράδειγμα, Claire Brisset et Boudewlin Mohr, «Quand le tiers monde subventionne le développement des pays riches», *Le Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 1987.

40. Το ερώτημα θα μπορούσε να είναι μάλιστα το ίδιο με αυτό του Serge Latouche: «Είναι η ανάπτυξη κάτι το καλό;» («De la signification éthique du développement», *Bulletin du Mauss*, Δεκέμβριος 1987) ή επίσης: *Πρέπει να αρνηθούμε την ανάπτυξη; (Faut il refuser le développement? Essai sur l' anti économique du tiers monde*, Παρίσι, 1986).

41. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, Παρίσι, 1979.

42. Παρά το γεγονός ότι βρίσκεται ακόμη κάτω από τον αντικειμενικό

στόχο του 0,7% του ΕΑΠ που όρισε ο ΟΗΕ.

43. 12 δισ. ECU για το 1990-1994, από τα οποία 10,7 υπό μορφής βοήθειας, μία αύξηση δηλαδή της τάξης του 40% σε σχέση με την βοήθεια που έδωσε ο Λομέ 3.

44. Πρόκειται για ένα σύστημα σταθεροποίησης των προόδων του εξωτερικού εμπορίου των χωρών αυτών που αφορά μεγάλο αριθμό γεωργικών προϊόντων, ένα σύστημα ασφάλειας έναντι της κακής εσοδείας, των φυσικών καταστροφών ή της πτώσης των τιμών και που εξασφαλίζει μία σταθερότητα των προόδων και προφυλάσσει τις χώρες έναντι του κινδύνου να σταματήσει μία σημαντική πηγή εσόδων για την ανάπτυξή τους.

45. Jean Yves Dupré et Stéphane Yrles, «La crise agricole», *Notes et Etudes Documentaires*, αρ. 4930, 1991-5, *La Documentation Française*, σελ. 55.

46. Τοπικά προβλήματα συνδεδεμένα με τις δυσκολίες που προκαλεί η αυξανόμενη έλλειψη πόσιμου νερού, η άγνοια του τρόπου χρήσης του γάλακτος σκόνη (ποιά είναι η αναγκαία ποσότητα, ανάγκη να βράζεται το νερό) και το σοβαρότερο ίσως, η εγκατάλειψη του μητρικού θηλασμού (μοναδική αληθινή προστασία των νεογνών από τις διάφορες ελλείψεις και ασθένειες). Και όλα αυτά οδήγησαν κατά τη δεκαετία του '70 κυρίως, όταν οι διαφημιστικές εκστρατείες της Nestlé και άλλων εταιρειών διατροφής στην Αφρική βρισκόνταν στο απόγειό τους, σε μία θεαματική αύξηση της παιδικής θνησιμότητας. Βλ. για παράδειγμα τα άρθρα στο *New Internationalist*: «The Baby-food tragedy» (Αύγουστος 1973) και «Kicking the bottle» (Μάρτιος 1975). Αναφέρονται από τη Susan George, *Comment meurt l' autre moitié du monde*, Παρίσι, 1978.

47. Τη στιγμή αυτή, η βοήθεια σε τρόφιμα συνεχίζει δυστυχώς να αποτελεί το σημαντικότερο τμήμα της βοήθειας στον αναπτυσσόμενο κόσμο (μεταξύ του 50% και 70% του συνόλου).

48. Βλ. *7 jours Europe*, αρ. 41, 21 Οκτωβρίου 1991.

49. Lorenzo Notali, στο Λουξεμβούργο, 12-10-1988.

50. Αυτό αναφέρεται ειδικά στο άρθρο 243 της Συνθήκης: «Πρέπει η προσαρμογή να είναι οικονομικά βιώσιμη και κοινωνικά και πολιτικά ανεκτή», ενώ το άρθρο 244 υπογραμμίζει την αρχή «του δικαιώματος των χωρών ΑΚΕ να καθορίζουν τον προσανατολισμό των στρατηγικών τους και των προτεραιοτήτων τους στην ανάπτυξη», *Journal Officiel des Communautés Européennes*, 17-8-1992.

51. Serge Latouche, «Ηθική και ανάπτυξη», στο *Buttetin du Mauss*, Δεκέμβριος 1987.

Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία*

Ηλίας Θερμός**

1. Ο ρόλος του ελληνικού πολιτισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία

Στον αιώνα μας και ιδιαίτερα μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, ο πολιτισμός περνάει μια συνεχιζόμενη κρίση που εκφράζεται με διάφορες μορφές και αντανακλάται στην γενικότερη κρίση που χαρακτηρίζει το διεθνές σύστημα. Η δραματική αυτή κατάσταση εκδηλώνεται με την συνεχή προσπάθεια για διεθνή ασφάλεια, οικονομική ανάπτυξη και συνεργασία που αναζητούν πρωτοποριακές κοινωνικές δυνάμεις.

Η κρίση δημιουργείται και κατευθύνεται βασικά από το φαινόμενο της ραγδαίας και επιταχυνόμενης τεχνολογικής αλλαγής στις παραγωγικές δυνάμεις. Ο άνθρωπος φαίνεται να μένει έκθαμβος μπροστά στις προκλήσεις της δικής του δημιουργίας.

Μόλις πριν από μια γενιά, η ανθρωπότητα διεξήγαγε τον πιο καταστρεπτικό πόλεμο, διέπραξε τα πιο φοβερά και προμελετημένα εγκλήματα στην ιστορία του πολιτισμού, ανακάλυψε την πυρηνική ενέργεια για να παράγει όπλα μαζικής καταστροφής που αμέσως χρησιμοποίησε δύο φορές και οπλίστηκε ως τα δόν-

---

* Εισήγηση στο συμπόσιο, «Κοινωνία, τεχνολογία και αναδιάρθρωση παραγωγής» (Χανιά, 1-3 Οκτωβρίου 1992)

** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.